

BOZLAK: ANADOLU'NUN GÖKKUBBEYE SALINAN ÇIĞLIĞI

Erol Parlak

Abstract

BOZLAK: THE SCREAM OF ANATOLIA

Bozlak is a kind of *uzun hava*, which retains its own regional form and tone, and is played and sung by the Turkish tribes and Abdals in Central Anatolia. The origins of *bozlak* go back to Asia and it has a profound past. The language is Turkish in *bozlak*. This language carries expressions, which come from the different periods of Turkish folk, and it is far from being artificial, aiming affectation and causing alienation because it has no intention to show art. Besides, a different local pronunciation form, (*ağız*) is seen in *bozlak*. *Bozlak* carries its poetic statement as oral literature and these poems have a literary structure. Every phenomenon from Anatolian folk life can be seen in *bozlak*. However *bozlak*'s main plots are *ağıts*. *Bozlags* are generally remembered through the names of some tribes or clans, some important individuals for the society, geographical structures in nature and creatures, and the name of a region. In addition, there are *Aydos Bozlags* that are taken from *aydos* exclamations sung in the beginning of a *bozlak*; their main themes are expression of an event and advice; and their form is narration. Playing-singing *bozlak* is a tradition from the past transmitted to our generation. There is a common unique tone in performing *bozlags*. However, according to their regions, musical structures, men and women's expressions etc., various regional forms, slowly passing from one *makam* to another while improvising (*seyir*), and interpretation differences can be detected. *Bozlags* usually have a descending *seyir* character, which is performed on the scales; and on these scales there are specific tunes that belong to *bozlak*. *Bozlak* is sung as if a house is on fire and burns out slowly, emotionally shouting and screaming; and ends with moaning. These screams are masterpieces and they are fires from the heart of Anatolia that rises to the firmament.

'Bozlak' Orta Anadolu başta olmak üzere Anadolu'nun belirli yörelerinde görülen, konar-göçer, yarı konar-göçer veya yerleşik yaşam tarzı süren Türkmen boyları ile, bunlara bağlı aşiretlere -özellikle Abdal aşiretlerine-mensup halk sanatkarları arasında çalınıp-söylenen, bünyesinde kendine has *ağız*, *hançere* ve *tavır* özellikleri taşıyan bir uzun hava türüdür.

Belirli bir geleneksel yapı ve aktarım zinciri ile kuşaktan kuşağa aktarılagelen bozlakların akademik alana taşınması, hakkında bilimsel çalışmaların yapılması ve metodolojik yaklaşımlarla eğitim-öğretimin yapılması çeşitli yönlerden önemlidir. Bunların başta geleni; Anadolu müziği içerisinde özgün ve önemli bir yönü olup artık neredeyse ülke genelinde tanınan, sevilen bu türün bilimsel alana taşınarak kuşaklararası aktarımına katkı sağlamaktır. Yapılacak bu çalışmalarla, bozlaklar akademik donanımlı kuşaklar aracılığıyla bilinç düzeyi yüksek bir temsil ve icra düzeyine kavuşacaktır. Akademik alanda bozlaklarla ilgili yapılacak bilimsel çalışmalar, yazılı kaynakların oluşturulmasına bağlı olarak bu türün hem bilim alanına taşınmasını sağlayacak hem de eğitim-öğretimine dair sistematüğün gelişimine de katkıda bulunacaktır. Gerek ses dizileri, gerek *ağız* özellikleri, gerekse icra tarzları bakımından zenginlikler ve çeşitlilikler içeren bozlakların bilimsel

bir eğitim içerisinde kavranması ise halk müziğindeki icra gelişimine ve farklı türlere dair icranın gelişimine katkıda sağlayabilecek niteliktedir.

Türkçe bir terim olan 'bozlak' sözcüğü, kaynaklarda etimoloji, anlam ve tanım bakımından çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Halk ağzında, 'bozlah', 'bozrak', 'bozluk', 'bozlamak', 'bozulamak', 'bozolaşmak', 'bozulaşmak' gibi farklı biçimleri görülen bu söyleyişler, anlam bakımından genellikle 'devenin acı acı bağırmasını ve inmesini' ifade etmektedir: Kayserili Mehmet Yağmur'dan derlediğimiz ve bir dörtlüğü aşağıda verilen 'Türkmeni Bozrak'ta bu anlamın halk dilindeki kullanımı görülmektedir:

“Yağmur yağar ışılaşır saylağı,
Eli göçmüş bozulaşır daylağı,
Taze gelin koç yiğidin yaylağı,
Ben gidiyom kömür gözlüm kal kalan.” (Parlak 1990)

Çukurova halk ağzında, insanoğlunun devenin acı acı inmesi ile özdeşleşen dertlenip inleme halini ifade için; 'bozum bozum bozuladım' deyiimi kullanılmaktadır.

Bozrak teriminin Anadolu'da görülen bir başka genel anlamı da 'uzun hava'dır. Belirli yörelerde görülen bu kullanım 'bozrak' teriminin en çok bilinen biçimidir. Orta Anadolu, 'bozrak' deyiiminin uzun hava anlamında kullanıldığı yörelerin başında gelir. Hatta Orta Anadolu dışında bu terimin uzun havalar için kullanımı yok denecek kadar azdır. Bu nedenle, genel olarak Bozrak teriminin uzun hava anlamında kullanıldığı yöre Orta Anadolu'dur denilebilir.

Anadolu'da, 'inlemenin' yanı sıra 'ağlamak', 'haykırmak', 'feryat etmek' gibi duygu anlatımlarında da 'bozulmak' deyiiminin kullanıldığı bilinmektedir. Ancak, doğaçlama gelişen bu eylemlerin, ritim kalıplarına hapsedilemeyecek nitelikte olmaları dolayısıyla, müzikte belli bir ritmin içine sokulmaları anlatımı sınırlar. Belki de bundan dolayıdır ki, Anadolu Geleneksel Müziği'nde geçmişten günümüze kadar genellikle uzun havalar içerisinde ifade edilmişler ve en güzel anlatımlarını uzun havaların özgür karakterinde bulmuşlardır. Anadolu'ya özgü bir uzun hava türü olarak bozrak, yoğun doğaçlama gücü, hemen her perdede, her müzik cümlesinde yeni açılımlara, anlatımlara genişleyebilen engin ufku ile bu duyguların içten, yalın ve yoğun ifadelerle kavuştuğu sınırsız bir özgürlük alanıdır. Bozraklar, tıpkı bir ateşin aniden parlayıp sonra yavaş yavaş sönümlenmesini andırırçasına, koygun bir yürek yangını içinde, güçlü bir avazla, çığlık çığığa okunur, inim inim inleyerek son bulurlar. Her biri adeta birer şaheser niteliğindeki bu çığıklar, Anadolu'nun gök kubbeye yükselen yürek yangınlarıdır. Bozrak ustası Neşet Ertaş bu olguyu; "bozrak feryattır, için alabildiğince bağırarak dökülenin anlamıdır" (Ertaş 1996-2012)¹ şeklinde tanımlamakta, yüreğin özgür ve dolu olması gerekliliğini vurgulamaktadır.

Konu hakkındaki kaynakların azlığı ve detaylı incelemelerin bulunmayışı nedeniyle bozrakların Anadolu öncesi geçmişi hakkında kesin bir kaniya varılamamıştır. Gazimihal, Başkurtça ve Çağatayca'da bozrak terimi ve bozrak ağzının izlerini sürerek bazı tespitler yapmıştır (Gazimihal 1947:14).

1 Neşet Ertaş ile 1996 yılından vefat ettiği 2012 yılına kadar Almanya ve Türkiye'de çok sayıda görüşme yapmıştır.

Esen, “Anadolu Türkçesinde ağıt ile bozlak Azerbaycan dilindeki ‘ağı’ eş anlamlı ‘ağla’ ve ‘bozla’ fiilleri verilmiş olan bir köke çıkar” tespitini yapmaktadır (Esen 1982:10).

‘Kismet kalktı bu ellerde durulmaz’ dizeleriyle başlayan bir Kırşehir Bozlağı da konu hakkında ilginç bir örnek teşkil etmektedir. Dizisi (Şekil 1),

Şekil 1

olan bu bozlak, aşağıda gösterilen Azerbaycan müzik makamlarından Zâbul Segah makam dizisi ve seyir karakteri ile dikkate değer benzerlikler göstermektedir (Şekil 2).

Şekil 2

Bu örnekler yanında, genel olarak bozlaklar ile Azerî Müziği arasında görülen hava, hançere vs. gibi benzerlikler de bozlakların İran ve Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya getirildiği görüşünü (Önaldı 1983: 97-109) güçlendirmektedir. Başta Türkmenler olmak üzere kimi Türk boyları arasında oluşan bu köklü tarz, daha sonraları özellikle Abdal aşiretleri arasında çağlar boyu süregelen bir gelenek içerisinde günümüze kadar içtenlikle yaşatılmıştır. Bozlak, Abdallar için ayrı bir önemdedir. Bozlak çalıp-söylerken ve dinlerken başkaca bir sevgi, saygı duyar, bambaşka bir ruh haline bürünürler. Bu sevgi, saygı ve gönül vermişlik ile, şöhreti bütün Türkiye'yi kaplamış büyük bozlak ustaları yetiştirmişler, bozlağın yaygınlaşması, geniş kitlelerce sevilmesinde başta gelen etken olmuşlardır. Kendilerine has bir ağız, saz ve hançere teknikleri ile çalıp-söyledikleri bozlaklar, içten, duygulu, sanatsal yönden de zengindir. Ancak, Anadolu'nun bu en güzel geleneklerinden birine yüzyıllar boyu omuz veren, geliştiren, hatta bu gün ölmeye yüz tutan, geleneği olanca çabalarıyla yaşatmaya çalışan bu topluluk, bazı çevrelerce çeşitli nedenlerle hor görülümekte ve dışlanmaktadır. Elbette ki, küçümsenme ve dışlanmanın getirdiği olumsuzluklar ile bunlara karşı hissedilenlerin bozlaklara yansımaları kaçınılmazdır. Neşet Ertaş, aşireti gibi kendisinin de yaşamına damga vuran ve türlü acılarının sebebi olarak gördüğü ayrımcılık ve hor bakmaya karşı tepkisini müziğinde çokça dile getirmiştir. Bu konu üstüne havalandırdığı bozlaklarında kimi zaman garibanlığı vurgular, kimi zaman insanların kardeşliği temelinde benzer bir tavrı dile getirir. Bazen de “bir yaratmış Allah tüm insanları” diyerek eşitlik vurgusu yapar. Bu tepki kimi zaman da ayrımcılığın yarattığı ikiliğe karşı dile gelir:

“Şu ikilik yüreğime dert olur,
Bağrıma hançeri çakar o zaman.
Sabreder sabreder sabır tükenir,
İnsan insanlıktan çıkar o zaman.
Kız alıp kız verip akraba olsak,

Hepimiz de memnun beraber olsak,
Beraber ağlasak beraber gülsük,
İkilik ortadan ka(l)kar o zaman.

Esans kokusuyla kokamayan yar,
Sallanıp karşıma çıkamayan yar,
Doğrulup yüzüme bakamayan yar,
Garib'in yüzüne bakar o zaman." (Ertaş 1996-2012)²

Bozlakların Türkmenler ve Abdallar dışında yakın bir zamana kadar Orta Anadolu Ermeni Cemaati arasında da benimsendiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Kırşehirli saz ve söz ustası Şemsi Yastıman, geçmişte kendi yöresinde, özellikle Kayabaşı ve Kuşdilli gibi çeşitli Ermeni yerleşim alanlarında yaşayan Ermeniler arasında da bozlakları içtenlikle severek çalıp söyleyenler bulunduğunu aktarmaktadır (Yastıman 1990). Nitekim aynı yörede bulunan Kürtler arasında da bozlak ortak bir kültürel ürün olarak benimsenmiştir.

Bozlaklar, Anadolu'da çeşitli yörelerde görülmektedir. Buralar, genel bir ifadeyle, başta Orta Anadolu olmak üzere, Orta Toroslar, Çukurova'nın Toroslara bakan kesimleri ile bunların dışında az sayıda örneğin görüldüğü bazı yörelerdir. Orta Anadolu, bozlakların yoğun olarak görüldüğü yörelerin başında gelir. Anadolu'da bozlak teriminin uzun hava anlamında kullanıldığı neredeyse tek yöre olan Orta Anadolu ile bozlaklar özdeşleşmiş gibidir. Özellikle Kırşehir, Kırıkkale, Yozgat kesimleri, genel uzun hava karakteri bozlak olan ve kendine has bozlakları ile bu alanın en önemli merkezleridir. Ancak, dikkat edilecek olursa, bu sahaların Anadolu Abdallarının en büyük kollarından birini oluşturan Orta Anadolu Abdallarının yaşadığı yöreler olduğu fark edilebilir. Zira bu özgün topluluk yalnızca bozlağın değil aynı zamanda Anadolu saz, söz ve türkü sanatının en güçlü temsilcilerinden birçoğunu yetiştirmekle ünlüdür. Abdallar, Kırşehir için 'müziğin bağı ve ozanlar diyarı' tabirini kullanırlar. Kırşehir/Bağbaşı Abdalları, Abdal felsefe ve yaşam biçimini özümsemiş yapısı, çağlar boyu sürdürdükleri köklü sanat geleneği, kazandırdıkları Muharrem Ertaş, Hacı Taşan, Neşet Ertaş, Çekiç Ali gibi birbirinden değerli ustalar ve çok sayıda eserler ile Anadolu Abdalları denildiğinde ilk akla gelen topluluktur.

Orta Anadolu'da Kırşehir, Kırıkkale, Yozgat illeri yanında Ankara, Çorum, Kayseri, Çankırı, Yozgat, Niğde, Aksaray, Konya, Karaman ve Nevşehir de genel uzun hava karakteri bozlak olan ve bozlakların yoğun olarak görüldüğü yörelerdir. Buraların dışında genel uzun hava karakteri bozlak olmayan ancak az sayıda bozlak örneğinin görüldüğü yöreler de vardır. Bunlar, Kahramanmaraş, Safranbolu³ (Ataman 1990), Sivas⁴ (Tüfekçi 1989), Kastamonu, Gaziantep⁵ (Yalman 1993:11) yöreleridir.

2 (Bu şiirin havalandırılmış hali Neşet Ertaş'ın plak, kaset, CD vb. hiçbir ses kaydında yoktur)

3 Safranbolu'da adına 'Bozlaklı Oyun' denilen bir halk oyunu vardır. Yalnız erkekler tarafından oynanan bu oyunun ezgisi Kırşehirli ünlü 'Çiçek Dağı' oyun havasında olduğu gibi bir uzun hava ve onun destelemesi olan bir kırık havadan meydana gelmektedir. Ancak, okunan bu uzun havadan dolayı 'Bozlaklı Oyun' adını alan bu ezgideki uzun havanın, bilinen bozlak karakteriyle pek yakınlığı yoktur. Zaten bu yörede bu örnek dışında bozlak deyimi pek bilinmemekte ve genellikle Bozlak türü uzun havalara da rastlanmamaktadır.

4 Sivas'ta 'Durnalar' isimli bir Bozlak vardır .

5 Gaziantep yöresi Türkmenleri ile ilgili önemli çalışmalar yapan Ali Rıza Yalman'ın Topal Abdal isimli bir saz şairinden aldığı bilgiye göre bu yörede bozlak tarzında uzun havalar bulunmakta ve bu bozlaklar 'urum', 'düden', 'benderî', 'yerli' olmak üzere dörde ayrılmaktadır. Gaziantep folkloru üzerine önemli çalışmalar yapan bir başka araştırmacı Ferruh Arsunar da bu bölgede bozlakların çalınıp söylendiğini tespit etmiş ve Gaziantep Folkloru adlı kitabında bu konuya yer vermiştir.

Bozlaklarda kullanılan dil Türkçedir. Türk halk yaşantısının değişik dönemlerinden izler taşıyan bu dil içten geldiği gibi söylendiği ve sanat gösterme kaygısı taşımadığı için yapmacıklık, özentî ve yabancılaşmadan uzaktır. İçinde yabancı sözcükler bulunsa bile bunlar, halkın Türkçeleştirdiği ve hemen herkesin rahatlıkla anlayarak günlük dil içerisinde kullandığı sözcüklerdir (ruh, aşk, hasret, cihan, figan vb.). Bilindiği üzere, genel dil iskeletini koruyan Türkçenin, çeşitli etkiler sonucunda bölgelere göre vokal konsonant bakımından telaffuz değişikliğine uğraması 'ağız' denilen kavramı ortaya çıkarmıştır. Ağız kavramı bozlak yörelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında Abdal aşiretleri de bölge ağız içinde kendine has başkaca ağız özellikleri taşırlar ki, onların bu farklılığı 'Teber ağız' denilen olgunun türemesini sağlamış ve bozlaklar arasındaki özgün yerini almıştır.

Bozlaklar, Anadolu insanının beşikten-mezara yaşadığı her türlü olguyu konu edinmiştir. Sevgiden ayrılığa, doğumdan ölüme, acılardan sevinçlere birçok konu bozlaklarda yer almakta ve bozlakların kendine has anlatım tarzı içinde bir başka ifade kazanmaktadır. Ancak, bozlakların baş konusunun ağıtlar olduğu söylenebilir. Doğal afetler, büyük savaşların acıları, anılacak koygun yönü olan ölümler, en uzun ömürlü, en etkili ağıt bozlakların yaratılmasına neden olmuşlardır. Bunun yanında, Anadolu Alevi-Bektaşî inancı içerisinde, İmam Hüseyiniin Kerbelâda şehit olması üzerine söylenmiş, müzikal yapı olarak bozlak ses dizileri ve ezgilerini kapsayan ağıtlar da göze çarpmaktadır.

Bozlaklar arasında konusu öğüt, nasihat, bir olayın anlatımı; anlatım tarzı da hikâye eder gibi olan, halk ağzında genellikle 'Aydos bozlağı' veya çoğu zaman kısaltılarak yalnızca 'aydos' denilen bir tür vardır. Bozlaklar içinde önemli bir yeri olan Aydos'lar, adını bozlağın başında söylenen 'aydos' ünleminden alırlar. Aydosun ne anlama geldiği kesin olarak bilinmemekle birlikte konu hakkında çeşitli görüşler öne sürülmektedir. Bunlardan en belirgin olanı; 'aydınlata bizi dost' anlamında söylenen 'ayıt dost'un birleşimi olan 'aydost'un 'aydos' şeklinde kısaltılarak oluştuğudur ki, 'aydos'ların konusunun genellikle öğüt, nasihat olması bu fikirle paralellik göstermektedir.

Anonim ürünler olması nedeniyle bozlakların yaratıcıları genellikle belli değildir. Kimi zaman halk hikâyeleri, destanlar ve saz şairlerinden de halka geçebilirler. Bazen doğduğu yöreden çok uzaklara, başka yörelere yayılabilirler. Bu yayılmalar sırasında hem sözlerinin hem de ezgisinin değişmelere uğraması kaçınılmazdır. Bu değişmeler sonucunda ilk biçimi belirlenemeyecek derecede farklılaşmış olanlar çok sayıdadır.

Bozlak çalma-söyleme geçmişten günümüze bir gelenek olarak süregelmiştir. Orta Anadolu'da da köklü bir sohbet geleneğine bağlı olarak genellikle 'muhabbet' adı verilen müzikli toplantılar yapılmakta, buralarda bozlaklar çalınıp-söylenerek yaşaması, gelişmesi ve kuşaktan kuşağa aktarılması sağlanmaktadır. Bozlakların görüldüğü bir başka toplantı da yöre düğünleri, nişan, sünnet gibi çeşitli törenlerdir.

Gelenekte bozlak icrasında kullanılan çalgıların başında, yörelere göre değişen boylarıyla saz (bağlama) gelir. Bozlak ile saz adeta bütünleşmiş gibidir. Özgün tınısı ve verimli yapısı ile bozlakların zenginleşmesi ve güçlenmesindeki en büyük etkenlerden biridir.

Zurna, sazdan sonra bozlakların öz karakterini bünyesinde taşıyan güçlü diğer halk çalgısıdır. Özellikle, açık alanlarda kullanılan ve davul eşliğinde çalınan zurna ile bozlaklar ayrı bir görkem kazanmıştır.

Bozlakların icrasında kullanılan çalgıların arasında keman da görülmektedir. Özellikle son dönemlerde Abdallar arasında tutunmuş olan keman, büründüğü yeni ses karakteri ile bozlaklarla kaynaşmıştır.

Bozlaklar sözlü müzik ürünleri olmaları nedeniyle, bünyelerinde bir takım müzikal özellikler taşımakta ve bu özellikleri ile diğer uzun hava türleri arasında farklı bir yer edinmektedirler. Bu farklılığın ortaya konulabilmesi bakımından bozlaklarda görülen ses dizileri, seyir karakterleri ve melodik yapılarının ayrıntılı olarak incelemesi gereklidir. Orta Anadolu bozlakları, diğer yörelerine göre çok daha çeşitli ses dizilerine sahiptir. Bu zenginlik bozlak dizilerinin adeta buradan diğer yörelere yayıldığı izlenimini vermektedir.

Bozlak ses dizileri üç grupta toplanabilir:

1. Ana Bozlak Dizisi ve Türevleri
2. Çukurova Ağzı (Avşar, Cerit vb.) Bozlak Dizisi
3. Diğerleri

Ana Bozlak Dizisi ve Türevleri

'La' sesi karar ekseni olarak alındığında, bu bozlakların dizisi aşağıdaki gibidir (Şekil 3):

Şekil 3

Bu dizide temel belirleyici olarak en etkin rolü 'si bemol' sesi üstlenmektedir. Genellikle 5 koma oranındaki 'bemol', nadiren 4 koma da olabilmektedir. Birçok örneğin görüldüğü bu dizi, zaman zaman çeşitli derecelerine eklenen 'hicaz (THM'de Garip) dörtlüsü' ya da 'beşlisi' ile çeşitlenmekte, zenginleşmektedir. Ana dizinin çeşitli derecelerine 'hicaz dörtlüsü', 'beşlisi' eklenmesi bozlaklarda sıkça rastlanılan karakteristik bir özelliktir. Bu olgu ile bozlaklar renkli ve zengin seyir özelliklerine kavuşmuştur. Ancak, bu anlayış sonucu meydana gelen oluşumlar ilk bakışta birer yeni yapı gibi görünseler de, ana dizinin türevlerinden başkaca bir şey değildir. Genellikle '3., 4., 5., 7. ve 8'. derecelerde yapılan bu uygulamanın en sık görüleni, 4. derecede (re perdesi) üzerine 'hicaz beşlisi' eklenmesidir. Çoğunlukla Orta Anadolu bozlaklarında karşılaşılan ve son derece sevilerek kullanılan bu yapının, genellikle bozlağın başından sonuna kadar yer alması ile adeta yeni bir dizi oluşmuş gibidir (Şekil 4).

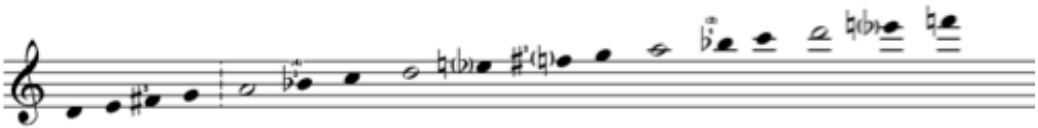

Şekil 4

4. derece dışında, 3., 5., 7. ve 8. derecelerde de görülen bu olgu, 'geçki' niteliği taşıyıp, seyir sırasında bozlağın bütününde yer almak bir yana, genellikle son derece kısa sürelidir.

Çukurova Ağzı (Avşar, Cerit vb.) Bozlak Dizisi

Çukurova ve Toroslardan zorunlu iskân sonucu Orta Anadolu'ya sürülen Avşar, Cerit vb. aşiretlerin yaşadığı tarihi olaylar ve bu olayların müziklerindeki ifadesi, yöre sanatkârlarını etkilemiş; aslında bozlak olmayan ve tür kimliği açısından bozlak ifadesi kullanılmayan bu ezgileri kendi potaları içinde yoğurup bozlak haline getirmişlerdir. Bu bozlaklar çalınıp-söylenerek ses dizisi yörede o denli yerleşmiş ki, zaman zaman Çukurova kökenli konuların dışına çıkılarak bu dizi ve ifadeye başkaca ürünler de vermişlerdir. Çukurova ağzı bozlaklarda uzun havanın orijinal hüviyeti, seyir tarzı, müzikal edası korunmuş, yalnızca ikinci derece olan, genellikle 2 koma değerindeki 'si bemol' sesi, 1 veya 2 koma oranında pestleşmiş, Orta Anadolu ses ve saz icra tarzlarında yeni bir söyleyiş şekli oluşarak yöreye yayılmıştır. Bu bozlakların dizisi aşağıdaki gibidir (Şekil 5):

Şekil 5

Çoğunlukla Avşar örnekleri bulunan bu tip bozlaklara 'gine göç eyledi Avşar elleri' dizesiyle başlayan ve yörede 'Avşar Bozlağı' adıyla da bilinen bozlak ile, 'Cerit Irakkaidan sökün edince' dizesiyle başlayan 'Cerit Bozlağı' örnek gösterilebilir. Orta Anadolu'da aynı dizi ve tavır ile icra edildiği halde konusu Avşar, Cerit vb. kökenli olmayan bozlaklar da bulunmaktadır. Neşet Ertaş tarafından icra edilen ve 'gine telli durnam yarelenmişsin' dizesiyle başlayan bozlak bunlardandır.

Diğerleri

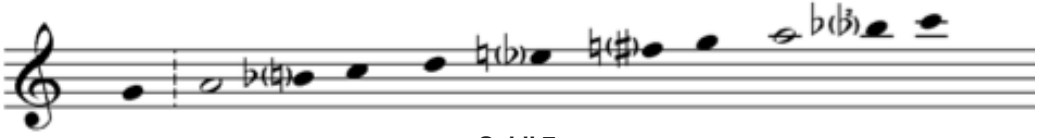
Bu tür bozlaklar; ses dizileri, ifade ve seyir özellikleri ile karakteristik bozlaklar ve Çukurova Ağzı (Avşar, Cerit vb.) bozlaklar dışında kalan, ancak, adlandırılışında bozlak deyimi kullanılan az sayıdaki örneklerdir.

Orta Toroslar ve Çukurova'nın Toroslar'a bakan kesimlerindeki Türkmenler arasında çalınıp-söylenen ve adı 'Türkmeni' olarak yerleşmiş bozlaklar bunlardandır. Fazlaca örneği bulunmayan bu bozlakların ses örgüsü hakkında genel bir fikir yürütmek zordur. Orta Toroslar'a ait 'hazeli deli gönül hazeli' sözleriyle başlayan Türkmeni bozlağın dizisi şöyledir (Şekil 6):

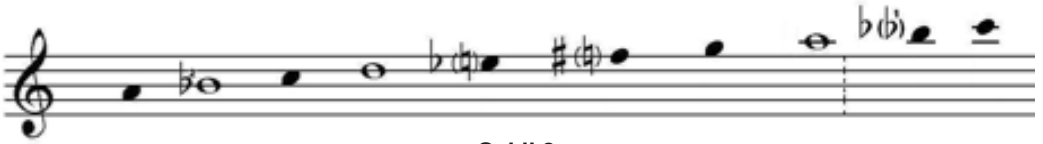
Şekil 6

Çukurova ve Orta Toroslarda söylenen 'Anavarza'nın yazıları' dizisiyle başlayan bir başka Türkmeni bozlağın dizisi de aşağıdaki gibidir (Şekil 7):

Şekil 7

Orta Anadolu bozlakları içerisinde, dizisi aşağıdaki gibi, karar sesi 'si bemol' (bir koma) olan, Kırşehir Abdallarından derlenmiş, 'kısmet kalktı bu ellerde durulmaz' dizisiyle başlayan Aydos bozlağı, sazı ve sesindeki iki ayrı seyir tarzı ve tavrıyla ilginç bir örnek teşkil etmektedir (Şekil 8).

Şekil 8

Kırşehir yöresinden derlenmiş, bozlak olup olmadığı tartışılan bir ezgi vardır. Dizisi aşağıdaki gibi olan, yöresel adlandırılışında bir çok sanatkar tarafından bozlak deyimi kullanılan, değişik sözlerle söylenen bir ezgi bütünü vardır ki, dizinin temel sesi olan 'si bekar' ile, diğer bozlaklardan hem dizi hem de hava bakımından ayrılmaktadır (Şekil 9).

Şekil 9

Abdal sanatkarlar arasında görülen bu bozlağın, onların gezgin yönleri dolayısıyla Sivas'ın 'sökün ayı geldi çiğdemler bitti' dizisiyle başlayan ünlü uzun havasından bu yöreye uyarlandığı izlenimi ağırlıktadır. Ancak, bu ezgi Kırşehir'de tamamen bozlak tavrına bürünmüş ve Kırşehirli sanatkarların sıkça okuduğu bir uzun hava halini almıştır. Kaynaklarda aynı ezginin dört ayrı şiir ile söylenmiş örnekleri bulunmaktadır. Bunlardan biri 'geleli gülmedim ben bu cihana' dizisiyle başlamaktadır. İlk zamanlar 'si bemol' (1 ya da 2 koma) olan ses, daha sonraki dönem sanatçıları tarafından tizleştirilerek 'si bekar' halini almıştır.

Bunların yanında Orta Anadolu'da bozlak denilen iki değişik örnek bulunmaktadır. 'Geyindim kuşandım gittim düğüne' ve 'nasıl methedeyim kara kurt seni' sözleriyle başlayan bu örneklerin ses dizisi şöyledir (Şekil 10):

Şekil 10

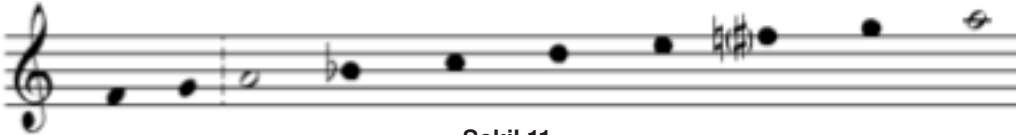
Birinci derece üzerine kurulu ‘hicaz (garip) beşlisi’ ile yapısal olarak diğer bozlaklardan farklılık gösteren bu tip örneklere bozlak denilmesinin nedeni kesin olarak belli değildir. Ancak, dinlendiğinde her ikisinde de hissedilen bozlaşma yakın hava ve ifade tarzlarından dolayı böyle bir söyleyişin doğduğu düşünülebilir.

Bozlakların öz karakteri, belirli ses dizilerinde, kendine has ezgilerle yapılan seyre bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, diziler ve bu dizilerde yapılan seyir tarzının bozlaklarda önemi büyüktür. Bozlakların seyir sahası genel bir anlatımla, 6, 7 ses civarında olanlar ile, bir oktav ve bir oktavdan geniş olanlar şeklinde ikiye ayrılır. Seyir sahası 6, 7 ses civarında olanlar, bozlakların öz niteliği ve zenginliğini ifade etmekte sınırlıdır. Bu nedenle bozlaşımın tipik özelliklerinden biri, bir oktav ve bir oktavdan daha geniş seyir sahasına sahip olmasıdır.

Bozlakların seyir karakteri genellikle ‘inicedir’. Tiz perdelerden başlayarak kademe kademe pestleşen ve kendine has çeşitli hançere oyunlarıyla seslendirilen ezgilerle karara varılır. Bunun yanında az sayıda da olsa ‘çıkıcı-inici’ karakterde bozlak örneği de vardır.

Bozlaklarda seyir; saz ve ses seyri olmak üzere iki bölümlüdür. Saz ile sesin uyumlu birbirini tamamladığı ve bulunduğu yörelin müzik karakterini yansıtan melodilerden oluşan bu seyre genellikle saz ile başlanır. Saz girişinde iki yol izlenebilir: ya doğrudan tiz alandan ritmik olarak hareketli, hızlı melodiler ile girilir, ya da pestlerde yapılan birkaç kısa ezgiden sonra tiz alana geçilir. Bunlardan en çok karşılaşılanı ve tercih edileni ikincisidir. Kulağın ısındırılmasını, havanın yumuşatılmasını sağlayan bu yol daha ziyade eski ustalarda görülür -ki eski ustalar özellikle saz bölümünde bozlaşım başından sonuna tüm ayrıntıları ile çalmağa özen göstermişlerdir. İkinci ve daha sonraki bölümlerde saz özet bir anlatım tarzına bürünür. Saz bölümlerinin bitiminden sonra, söz bölümüne genellikle giriş verilerek geçilir. Ancak duruma göre doğrudan girilebildiği de olur. Saz girişleri de çeşitlidir. Seyir sahası 6, 7 ses civarında olan bozlaklarda la sesi karar eksenini aldığı anda, genellikle 5. derece (mi) üzerine giriş verilir. Bir oktav ve daha geniş seyir sahası olan bozlaklarda ise girişler genellikle 8. derece (la) üzerindedir. Pest ya da tiz tarafından kısa ezgilerle hızla bu seslere gelinir ve yapılan kalıpların ardından söz bölümüne geçilir. Söz bölümüne girişte; genellikle doğrudan üst derecelerdeki anlatımlardan girilir. Ancak birçok örnekte görüldüğü gibi zaman zaman ‘ah’, ‘ey’, ‘of of’, ‘ey yar’, ‘ey, aydos’ vb. ünlemler kullanılır. Bu durumda genellikle bu ünlemlerden birinin kullanıldığı kısa ezgilerle, bozlaşımın seyir sahasına göre 5. ya da 8. derecesinden girilir. Bu işlemde de, genellikle doğrudan olabildiği gibi, zaman zaman pest ya da tiz tarafta yapılan kısa ezgilerle bu derecelere girilir ve bekleyişler sonrası söz bölümündeki asıl anlatımlara geçilir. Daha sonra bozlaşımın karakterine uygun uzun ya da kısa süreli çeşitli melodilerle karar sesine gelinir. ‘Karar sesi’ bozlaklarda önemlidir. Bozlaşımın çeşitli bölümlerinde, özellikle bu septe çokça yapılan kalıplar sonrası karar verilir. Karar verilirken de, doğrudan 1. derecede kalınabildiği gibi, kimi zaman da karar hissini kuvvetlendirmesi bakımından pest tarafta genellikle ‘sol’, çoğu zaman da ‘sol’ ile birlikte ‘fa’ ya da ‘fa diyez’ hatta ‘mi’, ‘re’ sesleri yardımı ile karara varılır.

Ana bozlak dizisinin genel seyir karakteri bir oktav ve bir oktavın üzerindeki sahada yapılan seyirdir (Şekil 11).

Şekil 11

Bir oktav civarındaki seyirde, genellikle direkt ya da yan seslerle 8. derece olan 'oktav' 'la' sesine gelinir ve burada güçlü kalışlar yapılır. Bu güçlü kalışlarda genellikle 9. derece olan 'si bemol' (kimi zaman 'si bekar'), bazen de onuncu derece 'do bekar' sesleri de kullanılır. Daha sonra altıncı derecedeki 'fa bekar' sesindeki kısa kalışlarla 8. dereceden 5. derece 'mi bekar' sesine gelinir ve yukarıda anlatılan genel seyir akışı ile karara varılır. Bu dizide bir oktavın üzerinde yapılan seyirde genellikle geçki vardır. Bunlar, çoğunlukla 'si bemol', 'si bemol' (1 ya da 2 koma), 'do bekar', 're bekar' (ya da 'bemol') seslerinin tümünün ya da bir kaçının kullanıldığı bir geçki olduğu gibi, zaman zaman 8. derece 'oktav la' üzerinde yapılan bir 'hicaz' geçkisidir. Ana dizinin genellikle '3., 4., 5., 7. ve 8.' derecelerinde karşılaşılan 'hicaz' geçkisi uygulamalarının en sık görüleni, 4. derecede 're' perdesi üzerinde yapılandır (Şekil 12).

Şekil 12

Bu dizideki bozlaklarda seyir genellikle iki türdür. Bunlardan biri; 8. derece 'la' üzerinde güçlü kalışlarla yapılan seyirdir. Bu seyirde, doğrudan ya da yan seslerle oktav 'la' sesine gelinir. Zaman zaman 9. derece 'si bemol' ve 10. derece 'do bekar' seslerinin kullanılması ile güçlü kalışlar yapılarak hızlı bir şekilde 're' üzeri hicaz beşlisi'nden pestlere inilir, ve 3. derece 'do' sesine gelinir (bu hızlı inişte özellikle eski ustalar bozlağın karakterine göre 10. derece olan 'do bekar' yerine 'do diyöz' perdesini kullanarak geçici, farklı bir duyum elde etme yolunu tercih etmişlerdir). Do sesindeki güçlü kalışlardan sonra 'si bemol (1, 2, 3 koma)' ve 'si bemol' sesleriyle karar sesine gelinir. Karar hissini kuvvetlendirmesi bakımından çoğu zaman da pest taraftaki sol, fa ya da fa diyöz, hatta mi ve re sesleri de kullanılır. 4. derece 'hicaz beşlisi' bulunan bozlaklarda ikinci tip seyir, 8. derece üzerindeki 'dörtlü veya beşli' üzerinde çeşitli geçkiler yapılmasıyla oluşan seyirdir. Bunlar; çoğunlukla 'si bemol', 'si bemol (1, 2 koma), do, re bekar (ya da bemol)' seslerinin tümünün ya da bir kaçının kullanıldığı bir geçki olduğu gibi, zaman zaman da bir 'hicaz' geçkisidir. Birçok bozlakta bu iki geçkiyi iç içe görmek de mümkündür. Bu tür bozlakların seyrinde, geçkide yapılan ustaca ezgilerle 'oktav la' sesine gelinir ve buradaki güçlü kalışlardan sonra yukarıda anlatılan genel seyir akışıyla karara varılır.

'Hicaz geçkisi' kimi zaman bir bozlağın bir kaç derecesinde birden görülebilir. Çok sıkça rastlanan bu durum çeşitli şekillerdedir. Bir eserde 4. derece ile birlikte 8. derecede; benzer şekilde, 8. derecesinde 'hicaz geçkisi' bulunan bozlaklarda aynı zamanda 3. derece, ya da, hem 8. derece, hem 7. derece, hem de 3. derecede 'hicaz geçkisi' görülebilir. Aynı durum bir bozlakta 5. derece ile birlikte 3. derecede de gözlemlenebilir.

Karakteristik bozlakların seyrinde kimi zaman dizinin temel sesi olmadığı halde 'la bemol, mi bemol, re bemol' sesleri görülmektedir. Genellikle seyrin ya inisi kısmı, ya orta bölümleri ya da karara varılmadan hemen öncesinde karşılaşılan bu olgunun temel niteliği, değişik perdelerde güçlü kalışlar yapabilmeyi sağlamak ve iniş sırasında zaman zaman kulakta sert bir duyum bırakan 'la bekar, re bekar, mi bekar' seslerinin oluşturduğu duyumu yumuşatmaktır. Temel dizisinde 'mi bemol' bulunanlar dışında, genellikle bu üç ses hiç bir bozlakta başından sonuna kadar görülmez.

Çukurova ağız bozlakları da geniş ses sahaları içinde kendilerine has bir seyir tarzına sahiptirler (Şekil 13).

Şekil 13

Bu bozlaklar, tipik bir sekizli ve bu sekizli üzerine kurulu belli seslerin kullanıldığı bir dörtlüde seyreder. Bozlağa giriş iki türlüdür. Sık görülmemekle birlikte bazen direkt ya da yan seslerle 8. veya 11. dereceden girilebilir. Ancak, bozlağa girişteki en çok kullanılan ve sıklıkla tercih edilen, pest taraftaki dörtlüde çeşitli ezgiler sonrasında sekizli üzerindeki alana geçilmesidir. Kulağın ısındırılması ve havanın yumuşatılmasını sağlayan bu işlemden sonra 'la, si bekar, si bemol (3,4 koma), do, re' sesleri ile karar sesi çevresinde çeşitli ezgiler yapılır. Çoğu zaman 'sol hatta fa diyez', 'mi, re' seslerine kadar inilerek yapılan ezgilerle karar sesine gelinir. Tizdeki saz ezgilerine geçişte genellikle doğrudan ya da yan seslerle 11. dereceden girilir. Ancak, kimi zaman 10. dereceden girildiği de olur. 're' sesindeki güçlü kalıplardan sonra 're, do, si (1, 2 koma)', 'la' seslerinde kimi zaman 12. derece 'mi' ve 13. derece 'fa' seslerine kadar tırmanan 'do, si (1, 2 koma)' kalıplı karakteristik ezgilerle 8. dereceye ulaşılır. Buradaki 6. derece 'fa diyez' ve 7. derece 'sol' sesleri de kullanılarak güçlü kalıplar yapılır. Daha sonra sekizli üzerindeki dörtlüde yapılan çeşitli ezgi tekrarlarından sonra genellikle hızlı bir şekilde 'la, sol, fa diyez, mi' sesleri üzerinden 4. veya 3. dereceye gelinir. Buradaki güçlü kalıplarla bu dörtlüde de âdeta 8. derecede üzerinde yapılan ezgilerin bir özeti tekrarlandıktan sonra bir kaç ilâve anlatımla söz bölümü için giriş verilir. Bu girişte; pest ya da tiz taraftaki kısa süreli ezgiler ile 8. dereceye gelinir ve genellikle burada yapılan beklemelerden sonra söz bölümüne girilir. Ancak, çok görülmemekle beraber kimi zaman da, 8. derece üzerine verilen girişten sonra sözün gireceği yer olan 11. dereceye de giriş verilebilir ve burada beklenir. Söz bölümüne genellikle 11. dereceden girilir. Seyrin bundan sonraki bölümünde, yukarıda anlatılan karakteristik saz seyrinin daha ağır, ayrıntılı bir şekliyle karara varılır. Ancak, saz seyrinde pes tarafta inilebilen 'sol, fa diyez, mi, re' seslerinden genellikle, yalnızca 'sol' veya zaman zaman 'sol' ile birlikte 'fa diyez' sesi kullanılır. Avşar bozlaklarında, kimi zaman yalnızca saz ezgilerinde 're üzeri garip geçkisi' görülür. Bu da Orta Anadolu sanatçılarının vazgeçemedikleri ezgileri kullanmalarından kaynaklanmaktadır. Ancak bu geçkinin söz bölümünde kullanıldığı bir örneğe rastlanmamaktadır.

Başta Kırşehir olmak üzere bazı yörelerde dizisi ana bozlak dizisi ile aynı ancak, bozlağa özgü olmayan bir tarzda seyreden birçok uzun hava vardır. Yukarıda belirtildiği gibi, bozlağın bozlak olmasını sağlayan en önemli unsurlardan biri karakteristik ezgilerle yapılan seyir ve ağır özellikleridir.

Saz-ses birlikteliğinde, saz ile sesin bütünleşmesi ve kimi zaman ses ile çalgının tınısının birbirinden ayırt edilememesi gibi nüanslar özellikle Abdal sanatkârlarda belirgin olarak görülen icra özelliklerindedir. Sazın konuşturur gibi çalınması, ses ve sazın birbirini taklit edercesine kullanılması ve iç içe geçerek adeta birbiri içinde erimesi Abdal ustaların bozlaklarda da sergiledikleri icra özelliklerindedir.

Geçmişten bugüne, bozlak icrasında yetkinlik vasfına erişmiş, ortaya koydukları çaba ve kazandırdıkları eserler ile bu geleneğin sevilmesi, yaygınlaşması ve gelişmesine katkıda bulunmuş birbirinden değerli ustalar yetişmiştir. Büyük bozlak ustalarının başında Anadolu Abdallarının en büyük ve önemli kollarından olan Orta Anadolu Abdallarına mensup Kırşehirli ünlü halk sanatkarı Muharrem Ertaş gelmektedir. 1913 yılında Kırşehirin merkez köylerinden Yağmurlu Büyükoba'da doğan Ertaş, okuma-yazmayı kendi kendine öğrenmiştir. Neslen sanatkar olan ve saz çalmaya altı yaşındayken dayısının teşvikiyle başlayan Ertaş'ın ustası dönemin en önemli sanatkarı Yağmurlulu Yusuf Deveci'dir. Muharrem Ertaş önceleri yöresine ait destan ve koşmalar çalıp-söylemiş, sonra derlediği türkülerini gün ışığına çıkarmıştır. Bozlağın geleneğinden yetişen bu büyük usta geniş kitleler tarafından sevilmiş, birçok çırak yetiştirmiş, bozlakların yaşaması ve gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Geleneğe son derece bağlı, ödün vermeyen bir sima olarak Muharrem Ertaşta bozlağın en saf, yalın ve en içten hali canlanır. Herhangi bir yozlaşma izi taşımayan bu büyük sanatkarın, olayı yaşıyormuşçasına, vecd halinde kendinden geçerek büyük bir özenle çalıp-söylediği eserler, Anadolu Türkmeni'nin Asya'dan Anadolu'ya uzanan tarihinin adeta birer sesli kültürel vesikalarıdır. Hakkında yabancı araştırmacılar tarafından çalışmalar da yapılan Muharrem Ertaş, 1984 yılında bu dünyadan göçüp gitmiştir. Çileli yaşamına sığdırdığı çok sayıda esere can veren, kendine has sazı, sesi, ifadesi ile ustalar ustası mertebesine ulaşmış, yeri doldurulamaz bir halk sanatkarıdır.

Muharrem Ertaş'tan sonra geniş kitlelerin sevdiği büyük bir bozlak ustası olarak Keskinli Hacı Taşan'ı görmekteyiz. Hacı Taşan da kendine has üslubunda çalıp-söylediği bozlaklarla, bozlağın gelişmesi, sevilmesi, yaygınlaşmasında büyük katkıları olmuş, unutulmaz sanatkarlar arasındaki yerini almıştır.

Bir başka bozlak ustası da Çekiç Ali'dir. 1933 yılında Kırşehirin Kaman kazası Meşe köyünde dünyaya gelen Çekiç Ali güçlü sazı, yanık sesi ve kendine has yorumu ile yeri doldurulamayacak bir sanatkar olarak unutulmaz bozlak ustaları arasına girmiştir.

Çekiç Ali'den bir sonraki kuşağa ait olan bir başka bozlak ustası Neşet Ertaş'tır. Bozlağın geleneğinden yetişen ve babası gibi usta bir elden çalıp-söylemeyi öğrenen Neşet Ertaş bozlakların yurt düzeyinde sevilmesinde en önemli katkıyı sağlamıştır. O da, ilk zamanlar kendinden önceki ustaların söylediği mahalli havalara yönelmiş, yöresinden yaptığı birçok derleme ile bunlara kendine has sazı, sesi ve yorumuyla yepyeni birer kişilik kazandırmıştır. Daha sonraki yıllarda kendi deyişlerine yönelen Ertaş, başta kişisel ürünleri olmak üzere birçok ozanın şiirlerini çeşitli şekillerde havalandırarak yöresine önemli sayıda türkü, deyiş, oyun havası, uzun hava, bozlak vb. kazandırmıştır. Güçlü sazı, parlak ve yumuşak sesi, kolay anlaşılabilir temiz Türkçesi ve sanat dehası ile kısa zamanda büyük bir ün kazanan Neşet Ertaş, başta Orta Anadolu olmak üzere Toroslar'dan Çukurova'ya, Doğu'dan Batıya, Karadeniz'den Trakya'ya kadar birçok yörede dillerden düşmeyen türkülerini sevilen bir sanatkar olmuştur. Bugün başta Orta Anadolu olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yörelerindeki birçok sanatçı onun tavrında, onun tarzında çalıp-söyleme gayreti içindedir. Bozlaklar, Neşet Ertaş'tan sonra bir takım değişikliklere de uğramıştır. Eski ustalarda görülen adeta çığlık çığlığa okuyuşunun onunla birlikte avazla dillendirilen bir feryada dönüşmüştür. Eski ustalarda rastlanılan bozlakların dinamik çalıış akıntısı da Neşet Ertaş'ta dinamizm yanında kimi zaman ağır seyreden bir havaya bürünmüştür. Bozlaklar Neşet Ertaş'tan sonra genişleşmiş, gerek ezgi gerek söz gerekse yorum bakımından çığırının zirvesine ulaşmıştır. Bozlaklara has birçok olgu yerli yerine

oturmuş, özel kişiliğine ve ifadesine kavuşmuştur. Geline bu noktada bozlakların gelişim sürecini Neşet Ertaş öncesi ve sonrası olarak değerlendirmek yanlış değildir. Neşet Ertaş bir anlamda bozlaşın modern çağ ile kurulan ilişkisinin merkezindedir. O, bölgesinden taşıdığı bu kültürel müzik nüvesini yerelliğin kalıplarından kurtararak ulusallaşmasını sağlamış, derleyip yorumladıkları yanında yarattığı birbirinden değerli eserler ile gönüllere taht kurmuş, adeta bir halk kahramanıdır.

Yukarıda sayılan ustaların yanında, Erol Çöke, Aydın Çekiç, Bahri Altaş, Nuh Akgün, Ekrem Çelebi, Gazi Özdemir, Haydar Akyol Bahri İlhan, Zurnacı Şirnaz Baran, Seyit Çevik, Haydar Baran, Ahmet Gazi Ayhan, Zekeriye Bozdağ, Adnan Türköz, Ahmet Visali, Ürgüplü Kamil, Refik Başaran, Nida Tüfekçi, Sekip Şahadoğru, Haydar Öztürk, Mehmet Erenler, Muharrem Coşkun, Ali İhsan Erdoğan gibi sanatkarlar da çok sayıdaki bozlak ustalarından bazılarıdır.

Referanslar

- Çekiç, Aydın; Abidin Erten. 1991. Çekiç Ali. (E. Parlak, Röportajı Yapan).
- Önal, Şenel. 1983. *Türk Müsikiğinde Kompozisyon Tahlil ve Makam Nazariyatı*. İstanbul: THM Yayınları.
- Ataman, Sadi Yaver. 1990. *Bozlaklar*. (E. Parlak, Röportajı Yapan).
- Ertaş, Neşet. 1996 - 2012. *Bozlaklar*. (E. Parlak, Röportajı Yapan).
- Esen, Ahmet Şükrü. 1982. *Anadolu Ağıtları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Gazimihal, Mahmut Ragıp. 1947. "Uzun Hava" *Müzik Ansiklopedisi (Cilt II)*. İstanbul.
- Parlak, Erol. 1990. "Bozlaklar". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: Türkiye.
- Tüfekçi, Nida. 20.08.1989. *Bozlaklar*. (E. Parlak, Röportajı Yapan)
- Uysal, Sabri. 1982. "Mahalli Sanatçı Hacı Taşan'ın Ardından" *T.H.M. ve Oyunları (Cilt I)*. Ankara.
- Yalman, Ali Rıza. 1993. *Cenüpta Türkmen Oymakları (Cilt I)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Yastıman, Şemsi. 3.2.1990. *Bozlaklar*. (E. Parlak, Röportajı Yapan)